

הרב שלמה בן חמו

"נישואין אזרחיים" — באספקלריה הלכתית

בזמן האחרון, היו הצעות בקרב מפלגות חילוניות להנהיג "נישואין אזרחיים" לפסולי חיתון. נושא זה הוא "ותיק" בספרות ההלכתית ונתעורר היום עקב דרישתם של רבים מאחינו בני ישראל המעדיפים צורה זו של נישואין.

הגדרת המושג "נישואין אזרחיים"

המושג "נישואין אזרחיים" אינו חדש וכבר נידון בתשובות הראשונים, והגדרתו היא: נישואין שנעשו בין איש לאשה לפי הרשות החילונית דהיינו לפי חוקות הגויים בלי חופה וקידושין כדת משה וישראל נקראים "נישואין אזרחיים" או "נישואי ערכאות".

הבעיא

הספרות ההלכתית עוסקת ב"נישואין אזרחיים" בשלושה תחומים עיקריים:

- 1) נישואין אזרחיים בין כשרי חיתון
- 2) נישואין אזרחיים בין פסולי חיתון
- 3) נישואין אזרחיים בין יהודים לגויים דהיינו נישואי תערובת.

נישואין אזרחיים בין כשרי חיתון.

כידוע מושגי "אישות" ו"קידושין" בעם ישראל הם דבר אחד ואין "אישות" בישראל בלי "קידושין" המהווים את חיי-אישות בין בני-הזוג, וכלשון מרן המחבר (שו"ע אהע"ז סימן כו): אין האשה נחשבת אשת-איש אלא על ידי קידושין... ואפילו אם ייחדה לו... אלא כופין אותו להוציאה מביתו... — יוצא שדבר ברור ומוסכם הוא בעם ישראל "שאין אישות" בישראל אלא באשה שנתקדשה לשם אישות וכפי הכלל שקבעו חז"ל "כל ביאה שהיא לשם קידושין מקודשת, ושאינה לשם קידושין אינה מקודשת". (תוספתא קידושין פרק ט' ה"א).

והנה הסוג הזה של "נישואים אזרחיים" בין כשרי חיתון מעורר שאלה יפודית: האם אין כל תוקף הלכתי לנישואים אלה, ויכולים שני הצדדים להיפרד זה מזו ללא גט כריתות כדין

תורה, ואין האשה נחשבת "לאשת איש" ומותרת להינשא לאחר — או שמא יש כאן תפיסת קידושין בדיעבד, וצריכה גט במקרה של פירוד. — צורה זו של קידושין מחייבת אותנו לחקור כמה חקירות הלכתיות חוץ מהבעיא העיקרית אם הפירוד צריך גט או לא. ונסה להציג כמה חקירות — יסוד בנידון זה:

- (א) האם נאסר הבעל בקרובות אשתו שנישאה לו בנישואים אורחיים וכן אם היא נאסרת להינשא לקרוביו אחרי היפרדם זה מזה לפי החוק האורחי?
 (ב) אם מת הבעל בלא בנים ויש לו אחים — האם זקוקה האשה ליבום או לחליצה — או נאמר הואיל ולא נתקדשה כדן תורה אין עליה שום חלות של זיקת יבם.
 (ג) וכמו כן יש לחקור אם אשה זו שנפרדה מבעלה נחשבת כגרושה ואסורה לכהן או דילמא נאמר שמעולם לא היתה "אשת איש" והרי היא כפנוייה בעלמא ומותרת לכהן? ?

הפתרון

פוסקים ראשונים ואחרונים התעסקו בבעיא זו, ונחלקו בדעותיהם אם יש כאן תפיסת קידושין או לא, — ישנם הסוברים שצריכה גט במקרה של פירוד ונימקו דבריהם על עקרונות הלכתיים, ויש שדחו דבריהם והעלו שאין כאן חשש לשום תפיסת קידושין וממילא אין צורך בגט כריתות כי מעולם לא נחשבת לאשת-איש.

אחרי הצגת הבעיא, נסה לפרט הדברים ולהביא את דעות הפוסקים שנאמרו בנידון: כידוע ישנו עקרון הלכותי מוצק המוגדר "כחזקה" שבא לברר לנו במקרה של פתם קידושין — שהבעילה היתה לשם קידושין, לשם חיי אישות כדת וכהלכה, יסוד זה נקרא במונח תלמודי "חזקה אין אדם עושה בעילתו בעילת זנות" כלומר חזקה שאין אדם מישראל בועל בעילת איסור אם יש לו אפשרות לכוון לבעילת היתר על ידי קנין אישות כראוי, חזקה זו שימשה בכמה מקומות בש"ס כטעם ונימוק לענינים שונים (עיין יבמות קו 1; קט 2; כתובות עג 1; גיטין פא 2).

בהסבר חזקה זו נאמרו שני פירושים: (1) יסודה של חזקה זו הוא משום חזקת כשרות של האדם שלא שביק "היתרא ואכיל אסוריא... 2" חזקה זו נובעת מתכונת טבע ושל האדם כלומר האופי הטבוע באדם מראשית יצירתו לעשות הדברים כסדרם וכתיקונם — ולא משום האיסור שבדבר, אלא בתור יהודי שנצטווה על קידושין כדת, הרי טבעו הישר מכוון אותו להתכוון לקנין אישות גמור. (עיין בזה באינציק' תלמודית כרך א. ערך אין אדם...)

נמצא שהמפתח לבעייתנו הוא הכלל הזה "שאינ אדם עושה... זנות" ולכן הפוסקים שהצריכו גט "בנישואי ערכאות" התבססו על כלל זה בהיותו הלכה פסוקה וברורה, (עיין רמב"ם הל' גירושין פרק ב' הל' י"ז; ושו"ע אהע"ז סימן קמ"ט — א—ב), והואיל וזוהי הלכה מוצקת, הרי מכוח חזקה זו אנו מניחים הנחה יסודית, שאין שום יהודי מעונין לחיות עם אשתו בדרך זנות ועל כן במקרה של "נישואי ערכאות" אנו אומרים בודאי בא עליה לאחר מכן לשם "קידושין" לשם קנין אישות כדון, כדי שלא לחיות חיי הפקר וזנות בעלמא.

ברם על שיטה זו תישאל שאלה עצומה — הרי נפסק להלכה בשו"ע (אהע"ז סימן כו—א) ובתוספתא (קידושין פט — הא) שכל אשה שנתקדשה לא לשם קידושין — ואפילו בא עליה לשם אישות ללא עדים... אינה נחשבת אשתו למרות שייחדה לו, ואם כן בנידון דידן הוא בא עליה לא לשם קידושין וללא עדים, וזה בודאי לא הוי קידושין? על שאלה זו השיבו שיש לחשוש לדעת הרמ"א המובאת בשו"ע (אהע"ז סימן קמ"ט — א) שכתב "כל

שנשאה וגלוי לכל שבא עליה הרי זה כאילו היו עדים בשעת הביאה", והביאה "הבית שמואל" (אה"ע"ז סימן כו — א) שאם גלוי הדבר לכל בחינת "אנן סהדי" הרי נחשב כאילו היו עדים בשעת מעשה, וכן הוזכרה דעה זו בריב"ש (סימן קצ"ג).

נמצא לפי "הבית שמואל" שנישואין אורחים שגלויים לכל שנשאה לשם חיי-אישות, הרי הם נישואים גמורים כדין מטעם אין אדם בועל בעילת זנות כדברי המקנה בפתחי תשובה (שם — ס"ק — ב').

אולם הסבר זה נדחה משום שהוכחח הב"ש מדברי הרמ"א בסימן קמ"ט אינה ראייה כי הרמ"א מדבר במגרש את אשתו וחזר ובא עליה בפני עדים, ועל זה הוסיף הרמ"א "שאם גלוי לכל שנשאה... אבל הבא על הפנוייה ודאי גם הרמא מודה שאין אומרים חזקת אין אדם... והראיה לזה היא ממה שלא הגיה הרמ"א על המחבר בסימן כ"ו. וכן נראה מדברי הגר"א בסימן כו (ס"ק — ג).

הנה מקור הדברים של בעייתנו היא משנה מפורשת בגיטין (פ"א 1) המגרש את אשתו ולנה עמו בפונדקי, ב"ש אומרים אינה צריכה הימנו גט שני, וב"ה אומרים צריכה גט שני... ובגמרא פירשו למסקנא שבראוה שנבעלה לכו"ע צריכה גט, שאין אדם עושה בעילתו בעילת זנות — ומחלוקת ב"ש וב"ה היא כשלא ראוה ואין שם אלא עירי יחוד בלבד, אז ב"ה סוברים הם הם עידי יחוד הם הם עדי ביאה — וב"ש אומרים אין אומרים עדי יחוד... הם עדי ביאה. והלכה כבית הלל. (אה"ע"ז קמ"ט — א"ב) ופירש רש"י (שם) שכיוון שראינו שנתייחדו, אין צורך בעדי ביאה משום שלבו גט בה ובודאי לא פירשו זה מזה, ואין אדם עושה בעילתו בעילת זנות, ובודאי קידשה לו בביאה זו כדין אשה שמתקדשת בביאה.

לכאורה מפירוש זה נמצאים למדים שלהלכה כיון שנתייחדו ביניהם אין צורך בעדי ביאה לפי בית הלל שהם הלכה. אולם הדבר לא פשוט כי בענין זה נפלה מחלוקת בין גדולי הפוסקים בנוגע לחלות החזקה של אין אדם עושה...

א דעת הגאונים המובאת ברמב"ם (הל' גירושין פרק ב' הל' י"ח — י"ט) וז"ל: הורו מקצת גאונים שכל אשה שתיבעל בפני עדים צריכה גט, חזקה אין אדם עושה בעילתו בעילת זנות. יוצא לפי שיטת הגאונים שכל אשה אפילו פנוייה שנבעלה בפני עדים הרי הקידושין תופסים וצריכה גט הימנו.

ב) דעת הרמב"ם עצמו: הוא חולק על הגאונים וסובר שאין לסמוך עליהם משום שלא אמרו חכמים חזקה זו אלא באשתו שגירשה, או במקדש על תנאי ובעל סתם, אבל בשאר נשים סתם מזנה בחזקת שבעל לשם זנות עד שיפרש כי הוא לשם קידושין (שם). ובהשגת הראב"ד (שם) על הרמב"ם קיים את דברי הגאונים וסובר שבודאי בעלה לשם קידושין כי "העמד בני ישראל... על חזקתן ובחזקת כשרות הן שלא יתפרצו בפני עדים לזנות" (עיין שם).

ממחלוקת זו לכאורה, אפשר לפתור בעייתנו — לרמב"ם שסובר שאין אומרים "חזקה אין אדם עושה...". אלא בגרושה ולא בפנוייה, הרי בנישואין אורחיים שלא היו נישואים קודם, וכעת עמדו ונישאו בערכאות של גויים, הרי אין פעולתם תופסת שהרי בכגון זה סובר הרמב"ם אין תוקף לחזקה של "אין אדם עושה...". ואין כוונתם לשם קידושין. וכדעת הרמב"ם הביא "הרב המגיד" שהרשב"א (בתידושיו לגיטין פא) סובר כדעתו, וכן הביא ראייה לרמב"ם מתוספתא (קידושין פט — מ"א) "שכל ביאה לשם קידושין מקודשת — שאינה לשם קידושין אינה מקודשת" (עיין שם).

ולפי הראב"ד ורדע"מיה, יצא לנו שבמקרה של נשואים אזרחיים, קיימת החזקה של "אין אדם עושה בעילתו בעילת זנות...". ונתכוון לשם קידושין, וקידשה בביאה כדין, והרי היא אשת איש גמורה וצריכה גט במקרה של פירוד אולם אפשר לדחות ולומר שגם הראב"ד יסבור שנשואים אזרחיים אין להם תפיסה ולא חוששים להם לשם קידושין — משום שכיוון שהאשה לא טבלה לגידתה ונבעלה לבעל באיסור, הרי אין לנו לומר במקרה כזה שנתכוונו לשם קידושין, והראיה לזה היא תשובת הרדב"ז (ח"א סימן שנ"א ומובאת במשנה למלך ה' גירושין פ"ב — הי"ח) שחידש שאם התייחד עם גרושתו נדה, אין חוששין לחזקה זו ואינה צריכה גט שני ממנו — משום שכיון שלא חשש לאיסור כרת הרי בודאי לא הקפיד על איסור זנות ואין חוששין לקידושין (עיין ברב מל"מ שפירש יפה את דברי הרדב"ז).

נמצאים למדים לפי הרדב"ז כיון שחשודים לדבר אחד, הרי הן חשודים גם לאיסור זנות ואין שום ממשות בקידושיהן, ולפי זה יסבור הראב"ד כיון שאשה זו לא טבלה לגדתה, הרי יש כאן איסור כרת והיא לא חששה לאיסור חמור זה, לכן הן האשה הן הבעל לא חששו שניהם לאיסור זנות שהוא קל מאיסור נדה ולא התכוונו בכלל לשם קידושין. ברם כל זה אפשר לומר אם הראב"ד סובר כרדב"ז, אבל אם יסבור "כאבני מילואים" (אהע"ז סימן ל"ג — א) שחולק על רדב"ז וסובר שחשוד לדבר אחד אינו חשוד לדבר אחר, הרי החזקה קיימת ועומדת ואפילו עבר על נדה, יש לומר שבעל לשם קידושין. ולהלכה נפסק בשו"ע (אהע"ז קמ"ט — ה) כדעת הרמב"ם שחזקה זו נאמרה רק בגרושה ולא בפנוייה, וממילא גפתרה הבעיא שלנו, שהואיל ולא היו נשואים מקודם, הרי אין חזקה זו קיימת בפנוייה.

אבל באמת יש שדחו לומר שגם לשיטת הרמב"ם בד"א רק שנתייחד עמה פעם אחת באקראי, אבל בנשואים אזרחיים שנתייחדו לדירת קבע ולחיים משותפים תמידיים, ובודאי כוונתם לחיי אישות ממש ולא לחיים ארעיים, הרי יש לקיים את החזקה במקרה כזה. ולפי זה יצא לנו שהבעיא במקומה עומדת, ועלינו לחפש מקורות בדברי הפוסקים שדנו בענין זה.

א הראשון למשיבים בסוגיא זו הוא הריב"ש בתשובותיו (שו"ת ריב"ש סימן ו) והובאו דבריו בשו"ע (אהע"ז סימן כ"ו — א; וקמ"ט — ו): שמומר שנשא מומרת בנימוסיהם ונתגיירו אח"כ אין כאן חשש קידושין כלל ומותרת לצאת ממנו בלי גט ואעפ"י ששהה עמה כמה שנים אינו אלא כזנות בעלמא. (עיין בשו"ע שם).

והריב"ש העלה כמה נימוקים שאין בנשואים כאלה שום חשש ולכן בנישואים אזרחיים אין שום תפיסת קידושין ולא צריכה גט. והנימוקים הם:

(1) שיהיו שני עדים יחד בשעת הייחוד, והבעל יאמר להם שהוא מתייחד לשם קידושין, וכל שלא עשה דבר זה, הרי אין במעשיו שום ממשות ופעולתו אינה ברת-תוקף.

(2) עריכת נישואין בערכאות — גויים נחשבת לגילוי דעת ולהצהרה מפורשת שאין בדעתם לשם קידושין כדת משה וישראל, בנימוק זה השתמשו הרבה פוסקים לענין נישואים אזרחיים של ימינו כפי שיבואר להלן:

(3) הרי אשה זו לא טבלה לגדתה כלומר כשנתבעה להינשא היתה צריכה לשבת שבעה נקיים, ומתוך שלא טבלה הרי נבעלה באיסור כרת, ומתוך שלא חששו לאיסור חמור כפי שהבאנו למעלה מתשובת הרדב"ז, הרי גם לא חששו לאיסור זנות וממילא בא עליה לא לשם אישות כלל.

יוצא לפי נימוקים אלה שבנישואים אזרחיים שנעשו כפי חוקת הגויים ונימוסיהם אין שום חשש לתפיסת קידושין ואינה צריכה גט והרבה פוסקים אחרונים בדעה זו משום הנימוקים שהעלה הריב"ש, ויש הרבה פרטים בדעותיהם, ונגסה לצייןם. הפוסקים הסוברים שאינה צריכה גט דחו הדעה המחייבת מסיבות הללו:

(א) כפי שאמרנו המחייבים התבססו על החזקה שאין "אדם עושה... זנות", אולם טענה זו נדחית משום שחזקה זו נאמרה באשה שנתקדשה ונתגרשה, אבל בפנוי הבא על הפנוייה כיון שלא היה מדבר עמה על עסקי קידושין ולא אמר לעדים שהוא בא לשם קידושין, ודאי אין מקום לחזקה זו, ואינה צריכה גט (עיין מגיד משנה פ"ד מהל' בחלות הל'—ו). דעה זו היא דעת הרמב"ם ונפסקה להלכה בשו"ע (אהע"ז קמט—ו) לאפקי דעת הגאונים.

(ב) חזקה זו "שאינ אדם..." מתבססת על ההנחה שאדם מישראל לא שביק היתרא ואכיל איסורא. אולם הדברים אמורים במי שמקפיד שלא להיכשל באיסורים, אבל אלה הנוקקים לנישואים אזרחיים, חזקתם שאינם מקפידים על איסורים ועל דיני גדה—לכן לא נאמרה בהם חזקה זו. (משנה למלך פרק ב מהל' גירושין בשם רדב"ו והפלאה בקו"א כתובות סימן כו).

(ג) עריכת נישואים בנימוסיהם של גויים נחשבת להצהרה מפורשת ולגילוי דעת מובהק שאין רצון בנייהוג בקידושין כדת משה וישראל ואין לנו להניח שחזרו בהם, וסברא זו בוססה בשו"ת מהר"ם שיק (אהע"ז סימן כא) בנוגע "לנישואי ציוויל" (Civil) שהנשואים בערכאות—גויים הוי תנאי מפורש שלא יחולו נשואיהם כדין תורה וממילא ניתוק הקשר ביניהם יהיה על ידי "גירושי ציוויל" (Civil) ולא גירושין כדין תורה. (עיין שם).

(ד) בנוגע לחזקה של "אין אדם עושה..." יש להסתפק אם חזקה זו תקיפה בזמננו הואיל ובימינו נפוצה הפריצות והזנות (הרב חרל"פ—"בבית המדרש"). ומאחר שיש ספק לחלותה של חזקה זו, הרי אין לנו שום הנחה על מה להתבסס בנוגע לתפיסת קידושין כדת (עיין בבית זבול ח"א סימן כז).

(ה) הצרכת גט בנישואים אזרחיים תתן להם גושפנקא חוקית בדלת האחורית ולכן יש לומר שכל המקדש אדעתא דרבנן מקדש והם הפקיעו הקידושין משום גדר וסייג (משפטי עזריאל אהע"ז סימן כ"ט) אולם בענין זה מעלה הגר"ד עזריאל ז"ל פייג: במדינות מסוימות שחל איסור לערוך נישואים דתיים, וחייבים לערוך אותם "בערכאות" הרי נישואין אלה תופסים מבחינה הלכתית כי מה יעשה אדם שאימת השלטונות עליו, לא ישא אשה כל ימיו? (ויש להעיר ולבסס סייג זה—יש רבנים מרוסיה שהעידו שיהודים רבים שנישאו בערכאות באו בסתר לרב וערך להם נישואין כדין). ולכן במדינות אלו, קיימת החזקה "שאינ אדם..." והאשה במקרה של פירוד צריכה גט, אולם במדינות נאורות שאין שום הכרח לערוך נישואין בערכאות הרי כל הנוקק להם אין ריח בקידושין, וחכמים הפקיעו הקידושין לשם גדר וסייג (עיין שם בסימן גט בהערותו שהב"ד יבדוק היטב אופן עריכת הקידושין).

וכנגדם טענו מחייבי הגט:

(1) כי עצם עריכת פקס אזרחי מוכיח שרצונם בנישואין אמיתיים ולא בחיי הפקר וזנות (עיין שו"ת שערי שמים אהע"ז סימן ה.).

2) ובספר "מערכי לב" (סימן פ"ז) מחמיר לחייב בנישואים אזרחיים גט כדין תורה מטעמים כדלהלן:

א) שלא יאמרו אשת איש יוצאת מבעלה בלי גט וכמו שחששו לכך חכמי הגמרא ביבמות (פ"ח 2).

ב) סגנון החוזה הנערך בערכאות כולל לשונות של קידושין ממש ויש לחשוש לזה שמא נודמנו לשם עדים כשרים בשעת חתימת השטר ונמצא שיש כאן קידושי שטר.

3) ובשו"ת "צמח צדק" (אה"ע"ז ח"א סימן קל"ח) כתב שאפילו פילגש בלי קידושין ובלי כתובה זקוקה גט מספק. ולפי זה גם בנישואים אזרחיים יש להצריך גט.

4) ובספר "ים הגדול" (לר"י טולידנו ז"ל סימן ע"ה) מחמיר בנישואים אזרחיים להצריכם גט משום שנישואים אלה אינם דומים לנישואין בערכאות שהיו בימי הריב"ש והרדב"ז כי בימינו כותבים במפורש שמות הזוג והתנאים, והזוג חותם, והחתימה מתקיימת ונמצא שיש כאן קידושי שטר, וכידוע שטר העולה בערכאות של גויים כשר כמבואר במשנה גיטין (ב 2).

ובענין זה יש לגאון בעל "צפנת פענח" (שו"ת צפנת פענח לגאון הרוגאצובי — ח"א) שיטה מעניינת: לדבריו "נישואים אזרחיים אין בהם גדר אישות כי לא שייך בזה החזקה של "אין אדם עושה... אבל יש בהם גדר קנין כלומר אשה שנישאת ללא חופה וקידושין היא קנוייה לבעל מדין איסור עשה של "ודבק באשתו" ולכן בנישואים כאלה היא מיוחדת וקנוייה לו ולכן צריכה גט פיטורין להפקיע קנין זה: נמצא לפי בעל "צפנת פענח" שצריכה גט מטעם "גדר קנין" השייך באשה זו ולא מגדר החזקה של אין אדם עושה... אולם גדולי האחרונים דחו יסוד דבריו משום שחידוש זה שחידש שבחיי נישואין — ישנם שני גדרים — גדר האישות וגדר הקנין — אין לו שורש ויסוד בפוסקים (עיין דבר אברהם חג — סימן כט; דעת כוהן סימן לת. חלקת יעקוב ח"ב — סימן קפז; שרידי אש ח"ג סימן כב).

הלכה למעשה סיכמו רב הפוסקים שאין צורך בגט (הריב"ש; מהר"ם שיק הגר"ח עוזר ב"פרדס" תשא — ה; הר"ם ראטה "בקול מבשר" סימן ז; שו"ת הרב"ז סימן ח בסוף; היכל יצחק ח"ב — סימן כק; משפטי עוזיאל אה"ע"ז סימן נט). ולפי פסק הלכה זה, אפשר לפתור את הבעיות שהצגו בראש המאמר:

1) — אם לא נחשבת אשת איש, הרי אינה נאסרת לקרוביו אחרי היפרדם זה מזה כי מעולם לא תפסו בה קידושין.

2) — וכן אם מת בעלה בלי בנים, לשיטה זו אין עליה שום חלות של זיקת יבם ולכן אינה זקוקה לא ליבום ולא לחליצה.

3) — וכן מותרת להינשא לכוהן כפי שפסקה בהדיא הגר"ח עוזר ב"פרדס" (תשא — ה). וגם המחמירים להצריך גט לא החמירו אלא לכתחילה ולא בדיעבד. ומשום כך אם נישאת לאחר ללא גט מהראשון, הרי אין בניה ממזרים ואין מוציאים אותה מבעלה השני (צפנת פענח שם), ובמקרה שנשא בעלה אשה אחרת עליה, ודאי לא עבר על חרם דרבנו גרשום

כי תקנת רגמ"ה היתה למנוע ריב וקטטה אבל לאשה שנשאה שלא כדין תורה בודאי לא נתקנה תקנה זו (היכל יצחק ח"ב — לב — א; ומשפטי עוזיאל אהע"ז סימן נ"ז).

הנהגה לשיטה המחמירה שסוברת "שנישואים אזרחיים" צריכים גט, מתעוררת בעיא: מה הדין בחיוב מזונות בנישואים אזרחיים — שהרי החיוב לפטרה בגט הוא רק חומרא משום אשת-איש, ואין כוחו של חיוב זה יפה להוציא ממון המוחזק בידי הבעל. ועוד שבמקום איסור לא תיקנו רבנן מזונות, אשה זו נישאת שלא בהיתר.

ובענין זה, הרבו לדון הגר"ב בד עוזיאל (במשפטי עוזיאל אהע"ז סימן עז); והגרצ"פ פרנק, ודעותיהם הובאו בספר "משפט אישות" לרב רודנר. (עיין שם באריכות).

בסיכום, הנושא הזה על שולחן גדולי התורה בארץ בעקבות השאלות בענין "נישואים אזרחיים" שהופנו לבתי הדין בישראל; אלו מחמירים ואלו מקילים. נראה שחובה על הרבנות הראשית המהווה את הסמכות התורנית, שתוציא החלטה מפורשת והוראה ברורה לכלל בתי הדין בארץ איך להתנהג הלכה למעשה בנושא זה ובודאי על פיהם יקום דבר, ככתוב "כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים".

[Faint, mostly illegible handwritten text, likely bleed-through from the reverse side of the page.]